

Л.А.Дубровіна

*кандидат історичних наук
ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України
м. Київ*

СУПРАСЛЬСЬКИЙ ІРМОЛОЙ 1601 РОКУ: деякі аспекти кодикологічного дослідження

Кодикологія як наука, що вивчає рукописну книгу як факт і фактор книжної культури, досить молода. Виділення кодикології в самостійну історико-філологічну дисципліну джерелознавчого циклу на основі досвіду дослідження латинської та грецької книги відбулося наприкінці 40-х — на початку 50-х років нашого століття з ініціативи французьких учених¹. За відносно короткий час кодикологія західноєвропейської книги досягла значних успіхів: були створені спеціальні наукові товариства і центри дослідження середньовічної книги переважно раннього походження, видаються спеціальні журнали, монографії, численні довідники та посібники з почерку, оправ, філіграней, розліновки пергаменту, оздоблення тощо². Проблеми латинської і грецької кодикології та палеографії кваліфіковано вивчаються такими вітчизняними елліністами та візантистами, як О.А.Добіаш-Рождественська, О.Д.Люблінська, Т.В.Луїзова, Л.І.Кисельова, В.П.Гоманова, Є.Е.Гранстрем, Б.Л.Фонкіч та ін.

Активізація діяльності славістів пов'язана з утворенням Міжнародного центру інформації з джерел балканської історії (СІВАЛ). У центрі уваги опинилися, насамперед, питання видання нарративних пам'яток історії та культури балканських народів, уніфікації і розробки археографічного опису рукописних книг, до якого входили також елементи кодикологічного аналізу. Провідним вітчизняним центром вивчення проблем опису і дослідження рукописних книг в археографічному, палеографічному і кодикологічному аспектах була Археографічна комісія АН СРСР, хоча дослідження проводилися практично в усіх великих сховищах рукописних книг при бібліотеках, архівах та інститутах системи Академії наук³. Водночас кодикологія вітчизняної

слов'янської книги перебуває в стадії оформлення, а дослідники рукописної книжної культури пізнього феодалізму, як правило, не застосовують кодикологічні методи. Потребує свого визначення і поняття «рукописна книга» як об'єкт кодикології. Основними критеріями, на наш погляд, повинні бути походження та функції кодексу як цілісного історичного джерела. Проблема походження і функцій рукописної книги як багатоаспектного джерела містить комплекс взаємопов'язаних питань про причини виникнення рукопису, способи висловлення ідеї, вкладеної в нього, передачі інформації та шляхи реалізації змісту джерела. Єдність походження в сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту: ідеї, структури і технології (разом з мистецтвом оформлення книги) — це те, що, насамперед, визначає поняття «книга» як об'єкт кодикології. Більшість книг-рукописів пов'язана з духовними та суспільно-політичними процесами і містить джерела нарративного характеру, проте до їх складу входять також і збірники юридичного характеру, якщо вони об'єднуються єдиною ідеєю та книжною технологією.

Рукописна книга завжди створювалася з розрахунком довгострокового впливу на суспільну свідомість, соціальну психологію та національну культуру в цілому. Отже, важливе значення має дослідження функцій рукописної книги, її соціального значення, цілеспрямованого впливу на ідеологічні, моральні, естетичні канони, а також на стан освіти, науки, культури в суспільстві.

Таким чином, предметом кодикології є вивчення рукописної книги як факту матеріальної та духовної культури середньовічного суспільства в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії книги, під якою розуміють походження, функції та долю. Комплексне історико-кодикологічне вивчення рукописної книги в сукупності численних соціальних зв'язків та взаємодій дає змогу звернутися до створення історії книжної культури, визначає багато рис і тенденцій суспільного прогресу.

Кодикологічне вивчення рукописної книги будь-якого змісту дає можливість з належною мірою вірогідності відновити історію створення і побутування пам'яток писемності та культури. Змінюючись протягом свого існування, мало яка книга доходить до нашого часу в своєму первісному вигляді. Кодиколог покликаний у процесі дослідження найдрібніших деталей стану книги, її структури, матеріалу, організації тексту, сторінки, почерків, блоку книги, оправи, художнього оздоблення, приписок, нотаток тощо визначити час створення книги, її авторів та переписувачів, локалізацію рукописів, соціальне походження, побутування та ін. Усі ці дані є вагомим матеріалом для спеціалістів.

основна увага яких спрямована на вивчення змісту джерела, чи то буде твір історичний, літературний, філософський, музичний, чи якийсь інший. Реальну картину історичної долі книги може дати тільки кодикологічний аналіз, який використовує не лише свої спеціальні методи, а й методи палеографічного, джерелознавчого, дипломатичного, філігранологічного вивчення рукописів, фундаментальних гуманітарних наук. Дані кодикологічного дослідження книги дають змогу спеціалістам уникнути помилок під час аналізу змісту та теоретичних узагальнень з історії науки та культури.

Супрасльський ірмолой є однією з найцікавіших і найзагадковіших пам'яток книжної та музичної культури Беларусі та України на межі XVI–XVII ст. (ЦНБ АН України, ВР, ф.І, №5931). Створений у 1601 році в Супрасльському монастирі, ірмолой за організацією та оформленням кодексу слід віднести до спільної книгописної школи, характерної також для Волині і Галичини. Деякі кодикологічні спостереження дозволяють зробити досить цікаві висновки про походження цієї пам'ятки.

Своєрідний за стилем і оформленням та один з найраніших ірмолой давно привернув увагу музикознавців, насамперед, таких відомих дослідників музичної культури України, Беларусі, як О.Преображенський, О.Дзбановський, О.Конотоп, Ю.Ясиновський та ін.⁴ З точки зору кодикології пам'ятка практично не досліджувалась, оскільки на титульному аркуші рукопису зберігся запис про час, місце складання, а також про автора, співця та ініціатора створення ірмолою: «Ірмолой, твореніє препадобнаго отца нашего Иоанна Дамаскина. Нанотован в святой обители монастыру Супрасльском, столп ірмосов написан рукоделієм Богдана Онисимовича, співака родом с Пинска. В лето от создания мира 7109, а от воплощения Христова 1601». Дослідники (зокрема, Ю.Ясиновський і О.Конотоп) звернули увагу на те, що за пасхалією нижня дата створення ірмолою може бути визначена 1594-м роком, а частина наспівів приписана.

Кодикологічне вивчення ірмолою дає можливість зробити деякі припущення щодо походження рукопису. Проте спочатку наведемо короткий археографічний опис книги.

Рукопис у 4°, 576 арк., між 564 і 565 арк.— аркуш втрачений. Папір одного типу жовтуватого відтінку. Філіграні: герб міста Рейнерса (святий Петро), яке знаходиться у Німеччині (Сілезія), — тотожний знак знаходиться в альбомі Ностиць, №312 і датований 1594 роком. Рукопис написаний двома основними почерками: скорописом кінця XVI — початку XVII ст. (на арк 33зв.—541) і півуставом того ж часу (на арк.1–33, 541зв.—543, 565–573). Окрім того, визначаються й інші фрагментарні почерки.

які здебільшого є більш пізніми приписками. 3-й (почерк)/ арк.217–217зв., 222–224, 315, 396–397, 4-й/ арк.218–219; 5-й/ арк.219зв.–222; 6-й/ арк.291–291зв., 292зв.–293 — фрагмент 6-ти нотних рядків; 7-й/ арк. 292–292зв. — «на реке Вавилонстей»; 8-й/ арк.293зв. — фрагмент 7-ми нотних рядків; 9-й/ арк.294–295 — почерк кінця XVIII ст.; 10-й/ арк.295зв.; 11-й/ арк.298зв. — фрагмент 7-ми нотних рядків; 12-й/ арк.298зв. — фрагмент 5-ти нотних рядків; 13-й/ арк.262 — фрагмент 3-х нотних рядків; 14-й/ арк.388зв.; 15-й/ арк.389–395зв.; 16-й/ арк.423–427; 17-й/ арк.427зв.–428зв.; 18-й/ арк.428зв.; 19-й/ арк.515; 20-й/ арк.515зв.; 21-й/ арк.516–522зв.; 22-й/ арк.523–523зв.; 23-й/ арк.543зв.–552зв.; 24-й/ арк.553; 25-й/ арк.553зв.–564зв.; 26-й/ арк.574–575зв.; 27-й/ арк.576–576зв.

Поле тексту складається з дев'яти нотнолінійних рядків, за винятком тих аркушів, де існують приписки, які, як правило, збільшували кількість нотних рядків. Бокова розліновка поля тексту недбала — нотні лінії виступають за край бокової лінії.

Оздоблення тексту і сторінок дає уяву про індивідуальну техніку майстра. У рукописі прикрашалися заголовки, підзаголовки (в'яззю), інципіти, покажчики, сигнатура, рубрикаційні знаки. Орнаментика рослинна, ініціали у вигляді стилізованої кіноварної гілки, людського обличчя, контурного типу, малі. Заставки у вигляді балканської плетінки на арк.33, 64зв., 91, 109, 141зв., 169зв., 152, 182зв., 225, 226, 271, 299, 317, 437 — геометричного стилю, а також на арк.265 — рослинна заставка з квітковим орнаментом. Деякі розділи закінчені стилізованими кінцівками із зображенням руки, що тримає аркуш, тощо: арк.25зв., 90зв., 109. Сторінки оздоблювалися на полях кіноварними малюнками орла (арк.244зв.), зайця (арк.258зв.), квітів (арк.27зв.) тощо.

Центральна частина ірмолою — «Творение Иоанна Дамаскина» — супроводжується монохромними малюнками в рожевих та червоних тонах, що ілюструють текст; до деяких внесено написи. На арк.32 — зображення великого князя Володимира і підпис «Владимир Кир русский со чады своими: св. Роман, св. Василий, св. Давид»; на арк.32зв. — «св.Козма, св. Иоан Дамас[кин]»; арк.316 — суд Палата і запис «Умы Пилат руце, рече — чист есмь от крове праведного сего»; арк.316зв. — розп'яття Христа; арк.397зв. — Благовіщення (св. Троїця). Титульний аркуш оформлений на зразок стародруку з використанням заставки, що вирізана з видань Франциска Скорини. За словами Ю.Лабинцева, подібні заставки є в таких виданнях Скорини, як: «Премудрость Иисуса Сирихова» (арк.5), книга Екклезіаста (арк.3), книга Премудрости Божої (післямова), книга Исход (арк.5), Перша книга Царств (арк.5), Друга книга Царств (арк.120), Третя книга Царств (арк.120), Четверга книга

Царств (арк.184)⁶. Судячи з кіноварних штрихів, нанесених на неї, заставка була вклеєна одночасно з упорядкуванням титульного аркуша.

Оправа (214x170x90 мм) реставрувалася двічі із збереженням верхньої і нижньої кришки, обрізана один раз. Шкіра і тиснення від початкової оправи, найімовірніше, самого Супрасльського монастиря. За технікою оправа цупка, лакована, з тисненням на кришках. Кришки з листяних порід дерева, прямокутної форми, рівномірної товщини (8 мм), виступають за блок (частина, що виступає за блок, скошена). Покриття цільне (в початковому вигляді), складене під час останньої реставрації, коли для корінця та реставрації кришок використовувалося нефарбоване полотно. Тиснення здійснювалося гарячим способом, блінтове, застосовувалися накатки, басми, бордюрні басми, доріжники, переважно рослинного типу, а також басми медального типу. Спочатку в кутах верхньої і нижньої кришки були латунні гравюрні кутники з жуковинами на нижній кришці. Один з них зберігся на нижній кришці в лівому куті. Майстерня, де зроблені оправа і металеві прикраси, могла б знаходитися на Волині, Галичині, Беларусі, де такі оправи трапляються в місцевій традиції (див., наприклад, ірмолой українського походження — Львівський музей українського мистецтва, РК, №110/0,361; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника, ф.3, №50).

Судячи з власницьких нотаток на арк.1, 357зв., рукопис належав храмові арустратига Михайла і Ближнім печерам Києво-Печерського монастиря. Спочатку рукопис надійшов з Києво-Печерської лаври до Українського музейного містечка, а згодом, на початку 30-х років, до ВР ЦНБ.

За змістом рукопис неоднорідний: на арк.2–31 — Стовп ірмосів, коло сонця і місяця, пасхалія; з арк.32-го по 564-й вміщений власпе ірмолой нотний, обширного складу, який, у свою чергу, поділяється на декілька частин, що відокремлені різними за типом заставками в залежності від частин тексту (за сприйняттям упорядника); з арк.365 вміщені наспіви, величання, богородичні про «всем преподобным отцем великим избранным и мучеником» (без нот).

Традиційно переписувачем ірмолою вважається Богдан Онисимович, чие ім'я внесено до титульного аркуша. Проте уважний аналіз кодикологічних особливостей рукописної книги не дає змоги однозначно дати відповідь на питання про переписувача. Богдан Онисимович був не переписувачем, а упорядником і редактором нотного ірмолою, малюнки та художнє оформлення тексту теж належать йому. Власне його рукою написані стовп ірмосів, коло сонця і місяця, потім — частина ірмолою на арк.541зв.–543, 565–573.⁷ Аналіз почерку не дає змоги помітити схожість із скорописом основного почерку на арк.33зв.–541 (незважаючи на вказані приписки іншим почерком на тих самих сторінках). Богдан

Онисимович має досить характерну і сталу графіку півуставу із своєрідним і неповторним начертанням літер «т», «у», «в» та деяких інших, витонченість літер, розміреність і чіткість, що свідчить про великий досвід у переписуванні книг. Його рукою також були зроблені деякі помітки та вказівки до читання нот і тексту, такі, як, наприклад, на арк.44 (кіновар'ю на нижньому полі, частково зрізаному), арк.429 («Напелу монастыря Супрасльского, переведено в нотованое. ІТ.» — кіновар'ю на нижньому полі) та ін.; заповнені заголовки, що виконані в'язю, пронумеровані аркуші власне ірмолою, нанесені ініціали, кінцівки, колонтитули, підписи до малюнків. Про це свідчить не лише аналіз почерку, а й манера письма і малюнка. Так, численні ініціали «о» або «с» передаються в формі людського обличчя з допомогою тоненьких штрихів і подібні до зображення облич та малюнків на арк.146зв., 147 та ін. В одному стилі виконані заставки, в'язь та ініціали тексту, оформлені малюнки, в тому числі бордюри, малюнки орла, зайця, квітів на полях. До рубрикаційних знаків внесені слова його почерком, як, наприклад, слово «бог» в розетці на арк.334зв., 347 та ін.

Редакторська робота Богдана Онисимовича простежується досить чітко. Три частини блоку книги (не беручи до уваги два останні аркуші рукопису, що приплетені значно пізніше) склалися, напевне, самостійно, не дивлячись на те, що всі вони написані на однаковому папері. Аналіз стану паперу дає змогу однозначно заявити, що папір з гербом м. Рейнерса закуповувався монастирем однією партією, тому що він одного гатунку, на всіх аркушах співпадають вержери і понтюзо, одна різновидність знаку. Перша частина була, очевидно, упорядкована у 1594–1596 рр., виходячи з дат пасхалії. Тоді ж або трохи пізніше упорядковувалася друга частина переписувачем, чиє ім'я зашифровано Богданом Онисимовичем на арк.271 в заголовку — «Избранное пеніе демественное вщее же от напела монастыря Супрасльского, преведенно в нотованное ІТ...», а також у приписці (арк.429) «О цареградском гласе» є вказівка пізнішої приписки на арк.519 — «царигородській гласа третего преположен от певца патриаршего на руский [я]зык в року 1583 сентября 8, зело красній». Третя частина (з арк.565) також написана Богданом Онисимовичем власноручно; так само, як і перша, вона була приплетена під час упорядкування збірки. На ній відсутня нумерація аркушів, тоді як друга частина пронумерована. Причому «Творение Иоанна Дамаскина» пронумеровано в нижньому правому куті Богданом Онисимовичем. Ним же також власноручно пронумеровано «Догматики» (арк. 226).

Однорідність паперу свідчить, що всі три частини були складені в Супрасльському монастирі не пізніше 1601 року, коли Богдан Онисимович

симович з'єднав усі три частини в одну збірку і написав титульний аркуш до неї із стародрукованою вклейкою з видань Франциска Скорини. Розбіжність нумерації та оформлення вказує на це досить чітко.

При опрацюванні частина аркушів не була заповнена, тому в подальшій практиці співу на них дописувалися наспіви, що найбільше сподобалися. Перша верства приписок першої половини XVII ст. (а її аналіз проводився не лише на основі різних почерків і чорнила, але й за такими ознаками, як, наприклад, наповзання тексту приписок на кіноварні літери нумерації самого Богдана Онисимовича, що свідчить про пізніше їхнє походження, різна система розлінування нотних знаків, ключових знаків, знаків рядка тощо) характеризувалася заповненням чистих аркушів — почерки на арк.217–224зв., 315–315зв., 389–398. Друга верства приписок — арк.423–428зв.; третя — на арк.516зв.–523зв.; четверта — 543зв.–564. Аркуші 218–224 вставлені, на них відсутня нумерація. Але упорядник, який опрацював аркуші і готував рукописи до оправи пізніше від Богдана Онисимовича, перелічив їх у зошитній нумерації, розмістив на нижньому полі і написав чорним чорнилом. При третьому опрацюванні були втрачені два аркуші між 286 та 287 і один аркуш — між 231 та 232, вставлені арк. 574 та 575.

Отже, підсумовуючи сказане, можна відзначити: Супрасльський ірмолой упорядковувався Богданом Онисимовичем у 1601 році, коли три його частини, написані наприкінці XVI ст. у Супрасльському монастирі, були зведені разом оправою. Йому належить лише перша частина (арк.1–31, частина записів на арк.541зв.–543 і третя частина блоку на арк.563–573), решта тексту була написана іншою людиною, очевидно, під його керівництвом. Сам Богдан Онисимович був оформлювачем перших двох частин кодексу (заставка в третій частині кодексу на арк.565 виконана, напевне, не ним). Ірмолой неодноразово доповнювався, найімовірніше, в першій половині XVII ст., а останні два аркуші (XVII ст.) були доклеєні набагато пізніше від основного тексту і не мають прямого відношення до рукопису.

¹ Dain A. Les manuscrits. — Paris, 1975; Samaran Ch. Preface to *Codicologica* 1. — Leiden, 1976. — Esp.9–10; Masai Francois. Paléographie et codicologie // *Scriptorium*. — 1950. — №4. — P.177–209; *Ного таку*. La paléographie gréco-latine, ses tâches, ses méthodes // *Scriptorium*. — 1956. — №10. — P.280–302; *Ouy Gilbert*. Les bibliothèques. L'histoire et ses méthodes / Ed. Charles Samaran. — Paris; Gallimard, 1961; *Ного таку*. Comment rendre les manuscrits médiévaux accessibles aux chercheurs // *Codicologica*. — Leiden, 1978. — №4: Essais méthodologiques / Ed. Grujjs and J.P.Gumbert; *Grujjs A* Codicology or Archeology of the Book? A False Dilemma // *Quaerendo*. — 1972. — №2. — P.87–108; *Derolez Albert*. Codicologie ou Archeologie

du Livre // Scriptorium, 1978. — №28. — P.47–49; *Gillessen Leon*. Prolégomènes à la codicologie: recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux in Scriptorium. — Vol.7. — Gand; Story-Scientia. — 1977; *Ouy G.* Pour une archivistique des manuscrits médiévaux // Bulletin des Bibliothèques de France. — 1958. — №12. — P.897–919; Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. — Paris, 1954; *Powitz Gerhardt*. Zur Textaufnahme in Handschriftenkatalogen // Codikologica. — 1984. — №4. — P.59–66.

² Історіографія цього питання розглядається в статті І.М.Лебедевої «Кодикологія — наука о рукописных книгах» // Вспомогательные исторические дисциплины (надалі — ВИД). — Л., 1972. — Т.IV. — С.66–77. Див.також: *Киселева Л.И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. Кодикологический и книговедческий аспекты. — Л., 1985; Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. — М., 1974.

³ Кодикологічний підхід до дослідження рукописних книг, наприклад, характерний для таких праць, як: *Прохоров Г.М.* Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // ВИД. — Л., 1972. — Т.IV. — С. 77–104; *Шварц Е.М.* Кодикологический анализ пергаментных рукописей XIV–XV вв. (на материале Софийско-Новгородского собрания ГПБ) // ВИД. — Л., 1987. — Т.XVIII. — С. 110–131; *Ії таки:* Переплеты XV в. из собрания Софийско-Новгородской библиотеки // ВИД. — Л., 1981. — Т.XII. — С. 242–252; *Амосов А.А.* Датировка и кодикологическая структура «Истории Грозного» в Лицевом летописном своде // ВИД. — 1982. — Т.XIII. — С. 155–193 та ін.

⁴ *Преображенский А.* Краткий очерк истории церковного пения в России. — СПб., 1907. — С.19; *Дзбановський О.* Минуле музичної культури на Україні // Червон. шлях. — 1927. — №11. — С. 11; *Конотоп А.* Супрасльський ірмологіон // Сов. музыка. — 1972. — №2; *Конотоп А.* К вопросу расшифровки певческих нотоплинейных памятников XVII в. // Сов. музыка. — 1973. — № 7; *Конотоп А.* Супрасльський ірмологіон 1598–1601 гг. и теория транспозиции знаменного распева: Автореф. дис. . . . канд. филол. наук. 1974; *Ясиновський Ю.П.* Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН України (Ірмолої) // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України: Зб. наук. праць. — К., 1982. — С. 133–138; *Ясіноускі Ю.* Беларускія ірмалаі — пам'яткі музичнага мастацтва XVI–XVII ст. // Мастацтва Беларус. — 1984. — № 11. — С.51–55.

⁵ The Nostitz Papiers. Notes on Watermarks found in the German imperial Archives of the 17th. and 18th. Centuries, and Essays showing the evolution of a Number of Watermarks. — Hilversum; Holland, 1956.

⁶ *Лабынцев Ю.А.* Издание Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльского монастыря // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве: Сб. науч. тр. — М.: Наука, 1979. — С.184–188.